

Factors affecting the speech development of primary school students

Sevda Abasova

Associate Professor of the Department of Azerbaijani Language and its Teaching
Technology of the Azerbaijan State Pedagogical University,

Doctor of Philosophy in Pedagogy. Azerbaijan.

E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9161-3336>

Abstract. The formation of young students as builders of the future as their personality and their value to society depends on how much they master the culture of speech. During primary education, the vocabulary of the child expands, the grammatical structure of speech improves, the morphological system of the language is assimilated. Developing speech is also a preparation for other mental processes - perception, attention, memory, thinking, imagination. The main features of the speech of a student of primary school are: the content of speech; logic of speech; clarity of speech; expressiveness of speech, correctness of speech. These features are closely related to each other and act in a complex way in the system of work with the primary school. Following them, children develop a culture of speech, the ability to identify and correct errors in oral and written speech.

Keywords: speech development, vocabulary stock, speech activity, literary language norms, speech features, communication process.

To cite this article: Abasova S. (2021) Factors affecting the speech development of primary school students. *Journal of Preschool and Primary Education*, V.234, Issue I, pp. 9-18

Article history: Received – 01.01.2021; Accepted – 10.01.2021.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafına təsir edən amillər

Sevda Abasova

ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan.

E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9161-3336>

Annotasiya. Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafına təsir edən amillər araşdırılır. Qeyd olunur ki, gələcəyin qurucuları olan müasir şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, cəmiyyət üçün faydalı olmaları müəyyən qədər onların nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə malik olmalarından asılıdır. Bilirik ki, nitq və təfəkkür bir-birindən asılı olan, biri digərinin inkişafına təkan verən amillərdir. Nitqi inkişaf etmiş şagirdin, təbii ki, təfəkkürü də inkişaf etmiş olur. Mükəmməl nitqə yiyələnən şagird ətraf aləmi öz yaş səviyyəsinə uyğun dərk edir, öz fikir və duyğularını sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacarır. İbtidai sinif şagirdinin nitqinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: nitqin məzmunu, məntiqi, nitqin aydınlığı, ekspressivliyi, düzgünlüyü. Bu xüsusiyyətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bunlara nail olduqdan sonra uşaqlarda nitq mədəniyyəti, şifahi, yazılı nitqdə səhvləri müəyyənləşdirmək və düzəltmək bacarıqları inkişaf edir.

Açar sözlər: nitq inkişafı, lüğət ehtiyatı, nitq fəaliyyəti, ədəbi dil normaları, nitq xüsusiyyətləri, ünsiyyət prosesi.

Məqaləyə istinad: Abasova S. (2021) İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafına təsir edən amillər. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (234), səh. 9-18.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.01.2021; qəbul edilib – 10.01.2021.

Giriş / Introduction

Nitq insan həyatında əhəmiyyətli rola malikdir. Təfəkkürlə birbaşa bağlı olan nitq vasitəsilə insanlar bir-birini asanlıqla başa düşür, öz fikir və hisslərini ifadə edirlər. Nitq inkişafı bütün dövrlərdə təlimin qarşısında duran əsas ümumpedaqoji problem olmaqla, dili tədris edən müəllimləri və metodist alimləri də düşündürən bir məsələdir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir, çünki gələcəyin qurucuları olan indiki şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmaları, cəmiyyət üçün faydalı olmaları müəyyən dərəcədə onların nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə malik olmalarından da asılıdır. Əgər uşaq cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət kimi yetişdirmək qarşıya məqsəd qoyulursa, ilk növbədə onun nitqini, nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək vacibdir, çünki hər bir şəxs öz fikrini, müzakirə olunan mövzuya münasibətini, düşüncələrini müzakirə edə və fikir mübadiləsi prosesində, nitq vasitəsilə çatdırma bilər.

İnsanlar arasında ünsiyyət o zaman baş verir ki, onlar nitq situasiyasına görə söz və ifadələri düzgün seçməyi, düzgün tələffüz etməyi bacarsınlar, çünki bəzən sözün, ifadənin düzgün seçilməməsi, düzgün tələffüz olunmaması üzündən fikir düzgün anlaşılmır və ya məna təhrif olunur. Ona görə də, uşaq dil açdığı dövrdən etibarən nitqin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması qayğısına qalmaq ön plana keçir.

Əsas hissə /Main Part

I sinifə qədəm qoyan şagird müəyyən qədər söz ehtiyatına malik olur, öz yaşlıları və böyüklərlə ünsiyyət qurmağı, onu maraqlandıran sualları verməyi, yaxud onları cavablandırmağı bacırır. Bu dövrdə uşağın lüğət ehtiyatı zənginləşir, onun nitqinin qrammatik quruluşu təkmilləşir, dilin morfoloji sistemi müəyyən səviyyədə mənimsənilir. İnkişafda olan nitq digər əqli proseslərə – dərk etmə, diqqət, yaddaş, təfəkkür, təsəvvür kimi proseslərə də müəyyən dərəcədə hazır olur. Psixoloqlar və metodist alimlər qeyd edirlər ki, nitqin hərtərəfli inkişafı uşağın həyat şəraitindən və tərbiyəsindən də birbaşa asılıdır [Həmzəyev M.Ə. Bakı, 2003; Əliyev R.İ. Bakı, 2004; Kərimov Y.Ş. Bakı, 1996].

Məktəbə gəlmiş gündən başlayaraq, uşağın lüğət ehtiyatı o dərəcədə inkişaf edir ki, o, başqaları ilə – öz yaşlıları, valideynləri ilə ətraf aləmdə gördüyü əşya və hadisələr haqqında müstəqil şəkildə ünsiyyət qura bilər. Hələ məktəbəhazırlıq dövründə uşaqda fonematik eşitmə bacarığı inkişaf edir, sözdə hər hansı bir hərfi müəyyənləşdirə bilər, səsi işarə ilə müəyyən edir, sözün mənasını başa düşür [Kərimov Y.Ş. Bakı, 2013; Kərimov Y.Ş. Bakı, 1996].

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların nitqi sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil,

həmçinin, dərketmə vasitəsi olub, kommunikativ, tənzimləmə və planlaşdırma funksiyalarını da yerinə yetirir. Dörd ildir ki, çalışdığım Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya və ibtidai təhsil fakültələrinin son kurs tələbələri ilə pedaqoji təcrübədə təcrübə rəhbəri kimi, metodist müəllim kimi iştirak edirəm. Əsasən Bakı şəhərinin 39, 212, 45, 138, 95 nömrəli məktəblərində dərs prosesində şagirdlərin nitqi üzərində müşahidələr aparmış, onlarla müxtəlif xarakterli mövzularda ünsiyyət qurmuş, müsahibələr təşkil etmişik. Bütün bunlara istinad edərək deyə bilərik ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlar nitqi inkişaf etdirən ünsiyyətə daha çox ehtiyac duyurlar. Bu, təlim prosesində sual-cavab, dinləmə, mübahisə etmək, öyrənmək, fikir mübadiləsi aparmaq və s. yollarla həyata keçirilir.

İbtidai məktəb dövründə nitqdən, quruluşuna görə, *daxili və xarici nitq* kimi də istifadə edilə bilər. Bəzən uşaqlar *eqosentrik* nitqdən istifadə edirlər. Bu, uşağın özünə yönəlmiş nitqidir. Kiçikyaşlı məktəblilər tez-tez gördükləri işləri yüksək səslə söyləyir, onun köməyi ilə (bəzən böyüklər də) öz praktik fəaliyyətlərini tənzimləyir və ona nəzarət edirlər. Eqosentrik nitq *xarici* (kommunikativ) nitqdən bəhrələnir, onun qismən interiorizasiya olunmuş məhsulu kimi özünü göstərir. (Latınca – *interior* sözündən götürülüb, mənası *daxili* deməkdir). Psixologiyada maddi (əşyavi) əməliyyatların fikri əməliyyatlara çevrilməsinə *interiorizasiya* deyilir [Galperin P. Moskva, 1999].

«Daxili» sözü təsvir etdiyimiz qanunauyğunluğun mahiyyətini dəqiq ifadə edir: maddi əməliyyatlar (çöplərlə saymaq) – xarici, fikri əməliyyatlar isə (zəhində saymaq) – daxili əməliyyatlardır. Deməli, burada söhbət xarici əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilməsindən gedir. *Interiorizasiya* termini də məhz bu cəhəti ifadə edir [Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Bakı, 1989; Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004; Quliyeva A., Soltanov M. Bakı, 2009].

Eqosentrik nitq, bir növ, xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir. *Eqosentrik nitq* – uşağın praktik fəaliyyətini tənzimləyən və idarə edən nitq deməkdir [Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Bakı, 1989]. Bu, o demək deyil ki, eqosentrik nitqdən istifadə artıq dayanır. Uşağın inkişafı ilə əlaqədar, eqosentrik nitq getdikcə səssiz daxili nitqlə əvəz olunur. Bu da özü ilə dialoq, xəyali tərəfdaşla söhbət, praktik və nəzəri fəaliyyətlərdə planlaşdırma mərhələsi kimi çıxış edir. Daxili nitqin köməyi ilə sensor məlumatların məntiqi şəkildə yenidən qurulması, uşaq tərəfindən dərk olunması həyata keçirilir.

Daxili nitq prosesində düşüncə və dil ayrılmaz kompleks yaradır ki, bu da düşüncə – nitq mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir. Daxili nitqin köməyi ilə kiçik yaşlı məktəbli ətrafdakı gerçəkliyin qavranılması proseslərini, öz hərəkətlərini və təcrübələrini şifahi şəkildə ifadə edir. Daxili nitq sayəsində uşaqlarda ətraf aləm haqqında müəyyən münasibətlər formalaşır, onların davranışları, özünütənzimləmə qabiliyyəti inkişaf edir.

İbtidai təhsil dövründə uşaqlarda daxili nitqin üç əsas növü tədricən inkişaf edir.

Daxili tələffüz – «öz-özünə danışma», xarici nitqə bənzər, lakin fonasiyasız (səslərin tələffüzü olmadan) nitq mürəkkəb zehni problemlərin həlli üçün xarakterikdir.

Xüsusi daxili nitq – təfəkkür vasitəsi olan, xüsusi vahidlərdən (şəkillərin, obyektlərin və sxemlərin kodları, mövzu dəyərləri) istifadə edən və xarici nitqdən fərqli bir quruluşa sahib olan daxili nitqdır.

Daxili proqramlaşdırma – nitq vahidlərinin, bütövlükdə mətnin və onun məzmun elementlərinin vahid məqsəd ətrafında formalaşması, möhkəmlənməsi və *konsolidasiyası* (birləşmə, həmrəy olma və müştərək hərəkət etmə; vahid ideya və maraqlar uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin ümumi məqsəd naminə birləşməsi) deməkdir [Qurbanov V. Bakı, 2011].

Təcrübəyə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, I sinif şagirdlərinin heç də hamısı öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmir, təlim prosesində danışmağa, yeni anlayışları dərk etməyə hazır olmurlar. Evdə, həyətdə, ailədə “dil-dil ötən” uşaq məktəbdə, sinif kollektivi qarşısında danışa bilmir, utanır. Bu da onların lüğət ehtiyatının azlığı və nitqin zəif inkişafı ilə izah oluna bilər.

Xarici nitqin daxili nitqə çevrilməsi zamanı xarici nitqin quruluşunda məhdudlaşma müşahidə olunur. Daxili nitqdən xarici nitqə keçid – *eksteriorizasiya* daxili nitqin quruluşunu, sözlərin məntiqi və qrammatik qaydalara uyğun yerləşdirilməsini əhatə edir. Bəs eksteriorizasiya nə deməkdir? *Eksteriorizasiya* latınca – *exterior* sözündən götürülüb, mənası *xarici, zahiri* deməkdir. Yəni xarici əməliyyatlar daxili əməliyyatlara çevrilir, onlar isə öz növbəsində yenidən xarici əməliyyatlarda təcəssüm etməyə başlayır [Qurbanov V. Bakı, 2011].

İbtidai sinif şagirdlərində yazılı və şifahi xarici nitq intensiv şəkildə inkişaf edir. İbtidai məktəb dövründə situativ və kontekstli nitqin mövcudluğu qalmaqdadır ki, bu da onların inkişaf normalarına uyğundur. Rəhbərlik nitqin təkmilləşməsi xarici nitqin vacib bir komponenti olaraq nitq əlaqəsini yaxşılaşdırır, danışan və ya yazan şagirdin nitq tərtibatında adekvatlığını artırır. Xarici nitqin aktiv inkişafı düzgün nitq nümunələrinin, müxtəlif linqvistik materialların qavranılması, habelə şagirdin müxtəlif nitq vasitələrindən istifadə edə bilməsi sayəsində həyata keçirilir.

Kortəbii şəkildə öyrənilən nitq çox vaxt primitiv və səhv olur. Buna görə tədris prosesi və ona yönəldilmiş təlim fəaliyyətləri şagirdin nitqinin inkişafı üçün başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesində ədəbi dil normalarının mənimsənilməsi baş verir. Uşaqlar ədəbi dili ləhcələrdən və jarqonlardan ayırmağı, dilin bədii, elmi və danışmaq variantlarını öyrənirlər. Kiçik yaşlı şagirdlər bir çox yeni sözləri, artıq öyrəndikləri söz və ifadələrin yeni mənalarını, yeni qrammatik forma və quruluşları, müəyyən situasiyalarda bu və ya digər dil vahidlərindən istifadənin məqsədəuyğunluğunu öyrənir, sözdən istifadənin əsas normalarını,

nitqin sürətini, qrammatik vasitələrini, eləcə də orfoepik və orfoqrafik normaları dərk edirlər.

Sistemli aparılan tədris prosesində ibtidai sinif şagirdlərində oxuma və yazma bacarıqları, yazılı nitqin xüsusiyyətləri haqqında fikirlər formalaşır, tədrisən nitq mədəniyyəti inkişaf edir. Bu zaman nitqin inkişafında aşağıdakı əsas istiqamətlər fərqləndirilir:

- söz üzərində işləmək (leksik səviyyə);
- söz birləşməsi və cümlə üzərində işləmək (sintaktik səviyyə);
- rəbitəli nitq üzərində işləmək (mətn səviyyəsi);
- tələffüz işi – diksiya, orfoepiya, ifadəlilik, **prosodu** (*prosody* –

qrammatikanın vurğu, intonasiya və tələffüzü öyrənən sahəsi), tələffüz qüsurlarının düzəldilməsi [Kərimov Y.Ş. Bakı, 1996].

Bu istiqamətlər paralel olaraq inkişaf edir: lüğət işi (leksik səviyyə) söz birləşmələri (ifadələr) və cümlələr tərtib etmək üçün material verir. Birinci və ikinci istiqamətlər şagirdin rəbitəli nitqini hazırlayır. Rəbitəli mətnlər isə (hekayə, esse) söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Nitq inkişafı xüsusi metodik vasitələrdən, müxtəlif növ məşqlərdən istifadə etməklə baş verir. Bunlardan ən əsası rəbitəli nitq üzrə məşğələlərdir ki, buraya hekayələr, inşalar, esselər və s. daxildir. Belə məşğələlər bütün növ nitq bacarıqlarını – leksik, sintaktik səviyyədə, məntiqi, kompozisiya baxımından inkişaf etdirir, məsələn, müxtəlif növ mətnlərin yenidən yazılması dərslərə canlanma gətirir, şagirdin marağını tədris prosesinə cəlb edir. Belə mətnlər, öz məzmununa görə, nümunə mətninə yaxın olmalıdır. Mətnin yenidən yazılması mətndəki xarakterlərdən birinin adından həyata keçirilə bilər, dramlaşdırılaraq, mətnə əlavələr və dəyişikliklər etməklə, yaradıcı şəkildə yenidən yazıla bilər. Mətn açar sözlərdən, illüstrasiya və şəkillərdən istifadə etməklə yenidən yazıla bilər və s.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişafı ana dili tədrisinin əsas vəzifəsidir. Nitq inkişafının elementləri hər dərslə və ya hər bir fənnin məzmununa (ana dili, riyaziyyat, təsviri incəsənət və s.) və dərsləndənən tədbirlərə daxil edilir. Tədris prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişafı nitqin müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına yönəldilmişdir ki, bu da uşaqların yazılı və şifahi nitqinin qiymətləndirilməsi meyarı hesab olunur.

• Nitqin məzmunu – orada ifadə olunan düşüncələrin, hisslərin və istəklərin miqdarı, onların əhəmiyyəti və reallığa uyğunluğu ilə müəyyən olunur.

• Nitqin məntiqiliyi – təqdimatın ardıcılığı, əsaslandırılması, etibarlılığı, yersiz təkrarların, mövzu ilə əlaqəli olmayan məlumatların olmaması, məzmunun çıxan nəticələrin olub-olmaması ilə müəyyən olunur.

• Nitqin dəqiqliyi – danışan və ya yazan şagirdin yalnız müəyyən faktları çatdırması ilə yanaşı, bu məqsəd üçün ən uyğun nitq vahidlərini – sözlər, ifadələr, frazeoloji birləşmələr, cümlələr seçmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur.

• Nitqin aydınlığı – onun dinləyici və oxucu üçün əlçatanlığı, auditoriyanın maraqlarını və digər keyfiyyətlərini nəzərə almaq deməkdir.

• Nitqin ekspressivliyi – ifadə vasitələrindən (intonasiya, faktların seçimi, sözlər, onların emosionallığı, ifadələrin qurulması və s.) istifadə etməklə, məntiqə deyil, həm də təsir göstərməyə imkan verən canlılığın, düşüncənin əks olunmasının inandırıcılığı, şüurun emosional, estetik sahəsini nəzərdə tutur.

Nitqin düzgünlüyü – onun ədəbi normalara uyğunluğu, qrammatik cəhətdən düzgünlüyü (morfoloji formaların yaranması, cümlələrin qurulması), yazılı nitq üçün orfoqrafiya və durğu işarələrini, tələffüzü, şifahi nitq üçün orfoepik düzgünlüyü nəzərdə tutur [Abdullayev N.Ə. Bakı, 2013; Qurbanov V. Bakı, 2011].

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, ibtidai sinif şagirdinin nitqinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: nitqin məzmunu; nitqin məntiqiliyi; nitqin aydınlığı; nitqin ifadəliliyi, nitqin düzgünlüyü. Sadalanan bu xüsusiyyətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və ibtidai siniflərlə iş sistemində kompleks halda çıxış edir. Onlara riayət etmək şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin ilkin elementlərini formalaşdırmaq, şifahi və yazılı nitqlərindəki səhvləri aşkar etmək və düzəltmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Nitq mədəniyyəti sahəsində tədqiqat aparan alimlər onun formalaşmasında aşağıdakı metodlardan istifadənin səmərəli olduğunu qeyd edirlər:

– nəzəri metodlar (söhbət, müəllimin nitqi, dərslikdəki materialın müstəqil öyrənilməsi);

– nəzəri-praktik metodlar (fonetik, morfoloji, etimoloji təhlil, qrammatik quruluş, leksik təhlil);

– praktik metodlar (mənası anlaşılmayan sözlərin izahı, müxtəlif sorğu kitabçaları ilə işləmək, kiçik lüğətlərin aparılması, söz birləşmələri və cümlələrin tərtib edilməsi, səhvlərin düzəldilməsi) [Abdullayev N.Ə. Bakı, 2013; Qurbanov V. Bakı, 2011].

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi **aksentoloji** və tələffüz normalarının, nitqin leksik və qrammatik quruluşunun yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş məşqlər vasitəsilə həyata keçirilir (*aksentologiya* – vurğunu sözdə düzgün ifadə etmək deməkdir və mədəni nitqin zəruri əlamətidir) [Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Bakı, 1989; Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004].

Vurğu, bir növ, sözün fonetik «pasportu»dur. Təkcə vurğunun yerini dəyişdirmək kifayətdir ki, söz tanınmaz hala düşsün, yaxud başqa mənə bildirsin. Bu məşqlərdə istifadə olunan didaktik materiallar aşağıdakılar ola bilər:

– ibtidai sinif şagirdlərinin yaşına uyğun ədəbi materiallar;

– müxtəlif bədii əsərlər (Azərbaycan və xarici müəlliflərin əsərləri ola bilər);

– idraki materiallar;

– öyrənilən dil hadisələri ilə zəngin materiallar.

Müxtəlif təmrinlər sayəsində ibtidai sinif şagirdlərində nitq mədəniyyətinin ilkin elementlərini yaradan xüsusi qabiliyyətlər inkişaf edir. Bunlar sözləri orfoepik və aksentoloji normalara uyğun tələffüz etmək; sözün leksik mənasını müəyyənləşdirmək, təkmənalı və çoxmənalı sözləri ayırd etmək; verilmiş sözlərə sinonim və antonimlər seçmək; sözlərdən düzgün qrammatik formada istifadə etmək; başqalarının nitqini keyfiyyət baxımından qiymətləndirə bilmək; vurğulu tələffüz, intonasiya vasitələrindən istifadə edərək, düşüncə və hissləri çatdırma bilməkdir.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafının amilləri yalnız təhsil fəaliyyəti deyil, bütövlükdə uşağın ətrafındakı nitq mühitidir. Burada kütləvi informasiya vasitələri də mühüm rol oynayır. Dilçi və metodist alimlərin fikrincə, indiki mərhələdə mediaya iki tərəfdən qiymət vermək olar. Bir tərəfdən, media – uşağın ümumi dünyagörüşünün genişlənməsi, ekran vasitəsi ilə ədəbi əsərlərlə tanışlıq və şübhəsiz ki, nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi probleminin həlli mənbələrindən biridir. Digər tərəfdən, bir çox müasir radio, televiziya proqramlarının forma və məzmununda, aparıcıların, iştirakçıların nitqində qeyri-mədəni və şivə komponentlərinin olduğunu göstərmək olar.

Aparılmış bir çox pedaqoji tədqiqatların nəticələri şagirdlərin kütləvi informasiya vasitələrinə (xüsusilə televiziya) çox maraq göstərdiklərini, asudə vaxtlarının əhəmiyyətli bir hissəsinin televiziya şoularının, videoların tamaşasına, kompüter oyunlarının seyrinə sərf etdiyini göstərir. Bunun səbəbinin onlarla ünsiyyətin asanlıq və əlçatanlığı, passiv istehlakçı kimi qaldıqları söylənir. Uşağın audio-vizual təcrübəsi «danışma» təcrübəsindən daha zəngindir (bu, çox vaxt təsadüfi, kortəbii baş verir). Uşağın «çıxışı» və tamaşaçı təcrübəsi bir-biri ilə əlaqəlidir: uşaqlar proqramlarda eşitdikləri yeni sözlərə diqqət yetirir, mənalı ilə maraqlanırlar. Media materiallarından ana dili və oxu dərslərində tədris materialı kimi istifadə etmək üçün böyük potensial var. Tədqiqatların nəticələri medianın təsiri altında nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının əsas sahələrində sistemli işlərin aparılmasının məqsədəuyğunluğunu sübut edir. Bu işin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müxtəlif növ lüğətlərdən istifadə edərək, bir söz üzərində işləmək («Bir sözün ensiklopediyası»-nı yaratmaq);
- televiziya proqramlarını müstəqil seçmək qabiliyyətini formalaşdırmaq;
- uşaq jurnalları ilə tanışlıq, seçim qabiliyyətinin formalaşması.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, kütləvi informasiya vasitələri uşaqların nitq mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər, məsələn, kiçikyaşlı məktəblilərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına yönəlmiş «Bir sözün ensiklopediyası» layihəsinin yaradılması, uşaqların seçdikləri sözlərlə işləmələri, lüğətlərdən istifadə etmələri, sənət əsərlərinin adlarında, folklor nümunələrində, aforizmlərdə, uşaq jurnallarında, radio və televiziya

proqramlarında «axtarış» etmələri faydalı ola bilər.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafının əsas istiqamətləri bunlardır:

I. Ədəbi dil normalarına yiyələnmə. Buraya lüğət ehtiyatının genişləndirilməsi; qrammatik konstruksiyaların tərkib hissələrinin zənginləşdirilməsi; dil vahidlərindən istifadə zamanı çevikliyin təmin olunması; dilin doğrmağını hiss etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi daxildir.

II. Dilin funksional üslublarını mənimsəmək, nitqin keyfiyyətinin formalaşdırılması. Buraya məişət və elmi üslubun stilistik xüsusiyyətlərini birbirindən ayırmaq; dil və nitqin stilistik növləri haqqında biliklər və bacarıqlar formalaşdırmaq; dilçilik instinktini inkişaf etdirmək; məişət və bədii üslubların stilistik xüsusiyyətlərini seçmək; ünsiyyət prosesində nitq fəaliyyətinin motivlərini, ünsiyyət şərtlərini, vəzifələrini təhlil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması daxildir.

III. Nitq vərdişlərinin inkişafına xidmət edən bacarıqların formalaşdırılması. Buraya inşa yazının mövzusunu, həcmi və sərhədlərini müəyyənləşdirmək; ifadə və inşa yazılarda əsas ideyanı birləşdirmək; inşa yazı üçün material toplamaq, həmin materialı sistemləşdirmək, yəni lazım olanları seçmək və ardıcılığı müəyyənləşdirmək; müxtəlif növ kompozisiyalar (hekayə, təsvir, əsaslandırma) qurmaq; düşüncələri ədəbi normalar baxımından dəqiq, düzgün və aydın şəkildə ifadə etmək daxildir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, deyilənlərdən bu nəticəyə gəlik ki, ibtidai təhsil dövründə, demək olar ki, uşaqların nitqinin bütün növləri təkmilləşir və inkişaf edir. Uşaqlar ədəbi dilin normalarını, dilin funksional üslublarını mənimsəyirlər. Bu da onların nitq mədəniyyətini formalaşdırır, rabitəli nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir, nitqin tənzimləmə və planlaşdırma funksiyalarını inkişaf etdirir.

Bunu da qeyd etməliyik ki, ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişaf etdirilməsi amilləri yalnız təhsil fəaliyyəti ilə deyil, bütövlükdə uşağın ətrafındakı nitq mühiti ilə əlaqədardır. Burada kütləvi informasiya vasitələri də mühüm rol oynayır. Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafına xidmət edən bacarıqların formalaşdırılması da buraya daxildir. Bu bacarıqlara, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, inşa yazının mövzusunu, həcmi və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, ifadə və inşa yazılarda əsas ideyanın müəyyənləşdirilməsi, inşa yazı üçün material toplamaq və toplanan materialı sistemləşdirmək (lazım olanları seçmək və ardıcılığı müəyyənləşdirmək), müxtəlif növ kompozisiyalar (hekayə, təsvir, əsaslandırma və s.) qurmaq, düşüncələri ədəbi normalar baxımından dəqiq, düzgün və aydın şəkildə ifadə etmək daxildir.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2008). Nitq mədəniyyətinin əsasları.
2. Abdullayev N.Ə. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı.
3. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (1989). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2004). Bakı.
5. Babayev A. (2012). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı.
6. Əliyev R.İ. (2004). Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı, 642 s.
7. Həmzəyev M.Ə. (2003). Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, s.212-257.
8. Kərimov Y.Ş. (1996). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, "Maarif".
9. Kərimov Y.Ş. (2013). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı.
10. Quliyeva A., Soltanov M. (2009). Məktəblinin orfoqrafiya-orfoepiya-grammatika lüğəti.
11. Qurbanov V. (2011). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı.
12. Galperin P. Ya. (1985). Metodi obucheniya i umstvennoe razvitie rebenka. Moskva.
13. Psixologicheskaya slujba v shkole. (1984). Pod red. I.V.Dubrovina. Moskva.
14. Rogov Y.İ. (1995). Nastolnaya kniqa prakticheskogo psixologa v obrazovanii. Moskva.